

УДК 159.923.2:3737.1

Побірченко Неоніла Антонівна,
доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії освітології
Київського університету імені Бориса Грінченка

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ПРОСТОРІ ПСИХОЛОГО- ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті висвітлюються результати теоретичного й емпіричного дослідження факторів соціалізації особистості, що діють в просторі економіко-психологічних змін в суспільстві; розкриваються сучасні підходи до категоріального апарату з проблеми соціалізації; пропонуються діагностичні методики, якими визначається успішність входження молоді до соціально-економічного середовища.

Ключові слова: соціальна адаптація, соціальна зрілість, соціальна позиція, соціальна ситуація розвитку, соціальна мотивація, соціальне самопочуття, соціальна установка, соціальні здібності.

Аннотация. В статье освещаются результаты теоретического и эмпирического исследования факторов социализации личности, действующие в пространстве экономико-психологических изменений в обществе; раскрываются современные подходы к категориальному аппарату по проблеме социализации; предлагаются диагностические методики, которыми определяется успешность вхождения молодежи в социально-экономическую среду.

Ключевые слова: социальная адаптация, социальная зрелость, социальная позиция, социальная ситуация развития, социальная мотивация, социальное самочувствие, социальная установка, социальные способности.

Abstract. The article highlights the results of theoretical and empirical study of socialization factors acting in the space of economic and psychological changes in society; reveal new approaches to categorical apparatus of socialization

problems, proposed diagnostic methods that determine the success of young people entering the socio-economic environment.

Key words: social adaptation, social maturity, social position, and social situation of development, social motivation, social well-being, social setting, social skills.

Актуальність. Поняттям «соціалізація» в науці розкривається процес входження особистості в соціальне середовище, в тому числі і творче. У процесі соціалізації відбувається перетворення соціального досвіду у власні установки, цінності, орієнтації, засвоєння соціальних норм, ролей, навичок. Соціалізація продовжується все життя, проходить ряд етапів, включаючи і навчання. Суспільство через соціальні інститути планує і здійснює соціалізацію різних вікових і професійних груп суспільства, перш за все молоді. Процес соціалізації включає формування соціальних зв'язків, знайомство з культурою, розвиток самосвідомості, уявлення про себе, соціальне пізнання, засвоєння і програвання ролей, реалізація навичок діяльності і систем соціальної орієнтації. Соціалізація – практика, де індивід має поле для власної творчості, - це відрізняє соціалізацію від виховання. Джерелом соціалізації індивіда виступають: а) передача культури через сімейний та інші соціальні інститути, і, перш за все, через систему освіти, навчання і виховання; б) взаємний вплив людей в процесі спілкування і спільної діяльності; в) первинний досвід, пов'язаний з періодом раннього дитинства, з формуванням основних психічних функцій і елементарних форм суспільної поведінки; г) процеси саморегуляції, які співвідносяться з поступовою заміною зовнішнього контролю індивідуальної поведінки на внутрішній самоконтроль. Процес соціалізації можна охарактеризувати як поступове розширення по мірі набуття індивідом соціального досвіду сфери його спілкування і діяльності, як процес розвитку саморегуляції і становлення самосвідомості й активної життєвої позиції.

Надбаний особистістю досвід, наявні реально діючі потреби, цінності, інтереси, що відбуваються у процесі соціалізації, змінюються у відповідності із суспільними змінами. Психолого-економічні зміни, про які йдеться в статті, мають інтегрований зміст. Щоб успішно увійти в середовище змін, особистості необхідно проходити процедури соціалізації у тісній взаємодії з процедурами адаптації.

Психолого-економічні зміни суспільства викликають зміни в спрямованості особистості, в її сформованих ролях і місці в суспільстві. Такі зміни пов'язані з переоцінкою економічних правил життєдіяльності, із ставленням до грошей. Останні складають особливий економічний ресурс, що диктує інший стиль, норми, поведінку, інші прийоми в налагодженні між особових стосунків.

Звідси, проблему соціалізації особистості як її входження в простір психолого-економічних змін суспільства, доцільно досліджувати аналітично як багатосторонній пізнавально-дослідницький процес. З одного боку соціалізація в умовах визначених нами змін постійно взаємодіє з адаптацією, утворюючи при цьому взаємозалежності від об'єктів, мети та завдань, які визначаються їх суб'єктом.

Таким чином, обґрунтування соціалізації особистості, що діє в ситуаціях змін, проводитиметься в контексті таких ключових понять, як «соціальна адаптація», «соціальна зрілість», «соціальна позиція», «соціальна ситуація розвитку», «соціальна мотивація», «соціальне самопочуття», «соціальна установка», «соціальні здібності».

Соціалізація, що діє в економічних та психологічних змінах простору, в якому живе і працює особистість, є складним процесом. У ситуаціях суспільних змін змінюється сутнісна функція соціалізації. Зміни економіко-психологічного змісту потребують від особистості набуття нового досвіду. Що це означає? Особистість з необхідністю переглядає набуті в попередньому суспільстві соціальні цінності, норми, стиль поведінки, ставлення до праці, стосунки з людьми тощо. При цьому в особистості

формується стійкі внутрішні диспозиції та конфлікти з собою через вирішення конфліктів з людьми оточення. Особистість нерідко ігнорує появу конфліктів з собою, що почасти не сприяє розв'язуванню основних проблем соціалізації. Не вирішені конфлікти з собою помітно гальмують соціалізацію, а, відповідно, затримують розвиток в особистості нових необхідних для адаптації в новому середовищі якостей.

Таким чином, протиріччя, що переживає особистість з розвитком ринкової економіки, не обмежують економічним змістом. Глибину соціальних переживань протиріч між «Я-реальним» і «Я-соціальним» особистості складає економіко-психологічна необізнаність сучасної людини із закономірностями протікання та прийняття змін суспільного простору.

Постановка проблеми. Психологічною основою формування нових якостей особистості більшість вчених і практиків-психологів вважають процес соціалізації. Практикою визначається поява різноманітних нових потреб, мотивів, інтересів, цілей та цінностей, що залежать від рівнів та активної спрямованості особистості на пізнання змін в суспільстві.

Соціальне становлення особистості відбувається протягом усього життя. Сім'я, дитячий садок, шкільний клас, студентська група, трудовий колектив, компанія однолітків – це ті соціальні групи, що виступають в якості носіїв змін, задають норми зовнішньої регуляції поведінки, під впливом яких формується внутрішній потенціал соціалізації.

Успішна соціалізація передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію особистості в суспільстві, а з іншого – здатність певною мірою протистояти або приймати зміни такого суспільства. Тобто процес соціалізації особистості у суспільних змінах – це певний баланс між її особистісною ідентифікацією з суспільством та адаптаційним уособленням в ньому. При цьому якість соціалізації залежить від тих соціально-психологічних впливів, під які особистість потрапляє з дитинства та відчуває на собі у процесі онтогенезу. Тобто, соціалізований індивід – це продукт соціально-особистісних протиріч, що діють між двома протилежними тенденціями

розвитку суспільства. Відтак ми можемо досліджувати наявність певної норми, яку у якості стандартної одиниці соціальне середовище пропонує сучасній людині для самореалізації. У зв'язку з зазначеною позицією ми вважаємо за потрібне зробити акцент на визначенні соціально-нормативної сторони соціалізації, що діє в просторі економіко-психологічних змін. Наш погляд проблема полягає у тому, що в результаті навчання і виховання особистості пропонуються певні цінності та стандарти соціально-нормативної поведінки, які вже існують в новому суспільстві. Але такі норми необов'язково призводять до задоволення власних потреб особистості. У даній позиції ми говоримо про проблему соціально-нормативного включення особистості у світ людських відносин, що будуються на економіко-ринкових засадах.

Мета: дослідити фактори соціалізації особистості, що діють в просторі економіко-психологічних змін в суспільстві.

Об'єкт: економіко-психологічні фактори соціалізації особистості.

Предмет: соціально-нормативне входження особистості у ринково-економічні відносини.

Завдання:

1. Теоретично розглянути поняття «соціалізація особистості в просторі суспільних змін».
2. Емпірично з'ясувати особливості соціально-нормативного входження особистості у ринково-економічні відносини.

Концептуальний алгоритм дослідження. У психології вживають терміни «особа» й «особистість». Особою називають окрему людину, окремого носія суспільних взаємин. Особистість – це “Я” для інших, “Я” у взаєминах із людьми, у всій своїй цілісності, глибині, соціальній сутності.

Особистість – це людина, яка здатна до виконання соціальних функцій у суспільстві. *Особистість* – це набуте людиною індивідуальне буття суспільних відносин. Це конкретна людина в тих ролях, які вона виконує в суспільстві. Як особистість людину характеризують її стосунки з близьким

оточенням: її місце, що посідає в групі чи колективі інших людей; досліджуються питання авторитету, прагнень до лідерства, індивідуальності.

У психології поняття “особистість” є дещо вужчим у порівнянні з загальноживаним у суспільстві поняттям “людина”. Особистість – це та ж людина, але ролі її розглядаються як суспільно-творчі, по суті соціально детерміновані. У контексті статті, описуючи особистість, ми відходимо від її біологічної, психосоматичної, природної її сторони.

Людину як особистість, її становлення ми характеризуємо такими її вимірами: 1) стійкість властивостей особистості; 2) єдність особистості; 3) активність особистості. Соціалізація і процес розвитку особистості в цьому значенні є процесом засвоєння досвіду інших людей та набуття власного.

Отже, в даній статті розкривається: поняття «особистість», «соціалізація особистості» в просторі економіко-психологічних змін суспільства; особливості соціально-нормативного процесу входження в ринкові відносини; емпірично досліджуються вияви фактору соціалізації сучасної особистості.

Існує багато визначень поняття «соціалізація», які різняться залежно від розуміння їхніми авторами сутності й структури особистості. Більшість визначень цього поняття містить загальне положення про те, що сутність соціалізації полягає у засвоєнні індивідом соціального досвіду, але розуміння змісту цього досвіду, його структури, засобів і порядку засвоєння істотно відрізняються.

У соціологічному словнику під редакцією В. Воловича соціалізація визначається як процес включення особистості до системи соціальних зв'язків та відносин, необхідних для її становлення і життєдіяльності в даному суспільстві.

У західній соціології та психології затвердилося розуміння «соціалізації» як частини процесу становлення особистості, коли формуються найзагальніші та найпоширеніші, усталені риси особистості, що виявляються

в соціально організованій діяльності, регульованій вольовою структурою суспільства.

Витоком процесу соціалізації особистості є набуття нею самосвідомості та свідомості. Наслідком соціалізації є структурування сфери свідомості особистості під інформаційним впливом інституційованого соціального середовища.

За еволюційною теорією Е. Еріксона, процес соціалізації – це подолання індивідом критичних ситуацій на життєвому шляху.

У концепції М. Лукашевича поєднані поняття «соціалізація» та «соціальна адаптація». На його думку, соціалізація людини відбувається в результаті взаємодії з навколишнім середовищем протягом життя шляхом адаптацій, що змінюють одна одну в кожній сфері життєдіяльності.

Отже, соціалізація має дві цілі: сприяти взаємодії людей через виконання ними різних соціальних ролей, та забезпечувати збереження суспільства передачею новим членам відповідних переконань та зразків поведінки.

Соціалізація людини здійснюється широким набором засобів, специфічних для того або іншого суспільства, тієї чи іншої соціальної верстви, того або іншого віку тих, хто соціалізується.

Процес соціалізації у М.К. Лукашевича подано як сукупність чотирьох складових: 1) стихійної соціалізації людини у взаємодії і під впливом об'єктивних обставин життя суспільства, зміст, характер і результати якого визначаються соціально-економічними і соціально-культурними реаліями; 2) відносно спрямованої соціалізації, коли держава застосовує певні економічні, законодавчі, організаційні заходи для вирішення своїх завдань, які об'єктивно впливають на зміну можливостей і характеру розвитку, на життєвий шлях тих або інших вікових груп (визначаючи обов'язків мінімум освіти, вік її початку, строки служби в армії і т.ін.); 3) відносно соціально контрольованої соціалізації (виховання) – планомірного створення суспільством і державою правових, організаційних, матеріальних і духовних умов для розвитку людини; 4) ільш або менш свідомого самозмінювання

людини, котра має про соціальний, асоціальний або антисоціальний вектор (самобудування, самовдосконалення, саморуйнування), відповідно до індивідуальних ресурсів і відповідно до об'єктивних умов життя або всупереч їм.

У змісті процесу соціалізації можна виділити два структурні елементи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію.

Адаптація — пристосування індивіда до умов існування різних соціальних структур і спільнот, внаслідок чого він засвоює існуючі в них норми, цінності та ідеали. Адаптація означає пристосування індивіда до рольових функцій, до соціальних норм, цінностей, до умов функціонування різних сфер суспільства. У процесі адаптації індивід погоджує самооцінки і свої претензії зі своїми можливостями і реальностями соціального середовища. Проте, людям старшого віку важче, ніж молоді, вписатися в нові соціальні механізми.

Тому наступним етапом соціалізації особи стає **інтеріоризація** — процес формування внутрішньої структури людської психіки з допомогою освоєння соціальних норм, цінностей та інших компонентів соціального середовища внаслідок соціальної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє "Я". Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторюваність її духовного світу, специфіка соціальної активності. Виділяють наступні фактори соціалізації: 1) сукупність ролей і соціальних статусів, що пропонуються людині суспільством; 2) соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус; 3) система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві; 3) соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей; 4) загальна ситуація в країні.

Складний і багатогранний процес соціалізації продовжується все життя людини, проходячи низку вікових етапів. Л. Міщик виділяє наступні з

вказаних етапів: а) первинний; б) становлення соціальної зрілості; в) вибір професії; г) реалізація вибору у трудовій діяльності; д) після трудовий.

У результаті вивчення наукових досліджень приходимо до висновку, що теоретично процес соціалізації поділяють на два взаємовпливових етапи: адаптацію – пристосування людини до оточуючого світу, в тому числі і до суспільного середовища; та інтеріоризацію – засвоєння, привласнення людиною знань, норм певного суспільства, що стають складовими елементами самосвідомості її особистості. Соціально-психологічні механізми соціалізації студентів вищих навчальних закладів виявляються в процесі ідентифікації та інтеріоризації.

Результати аналізу наукових досліджень впевнюють нас у тому, що вивчення соціалізації студентської молоді повинно базуватись на соціально-психологічних особливостях студентства, які визначають, як указує С.В.Савченко, специфіку й результат соціального процесу. Такими особливостями, на думку вченого, є: специфіка видів діяльності, серед яких провідною є навчальна; студентські роки – час становлення самостійної й особистісної свободи, зумовленої проживанням поза батьківським домом, послабленням контролю, автономністю в поведінці й діяльності; студентські роки – час не тільки професійної підготовки, це час любові, створення сім'ї, виховання дітей, це період знаходження свого місця в житті, час самоствердження в студентських колективах, різних соціальних групах; для сучасних студентів характерна поява новоутворень, не властивих попереднім поколінням тощо.

У науковій літературі до критеріїв виділення соціального типу особистості віднесено: місце особистості в системі суспільних зв'язків; реальні форми життєдіяльності особистості; спрямованість особистості.

В описаному вище концептуальному алгоритмі дослідження увага зосереджена на тому процесі, в умовах якого досліджується ставлення особистості та оновлення освітніх реформ. Дану проблему ми розглядаємо як

таку, з якою приходить нове розуміння особистості її діяльності, поведінки. Суспільні зміни, про які йдеться в статті, не є простим процесом.

Ринкові відносини, що зараз формуються в нашій країні, пов'язані з переосмисленням ролі особистості в процесі суспільного відтворення. Іншими словами, ринок, як певний механізм виробництва, розподілу і споживання, формує певний тип особистості.

Насамкінець ми маємо змогу провести емпіричне дослідження, завданням якого полягало у виявленні особливостей соціалізації у студентів перших-третьох курсів університету. Простір дослідження базувався на трьохскладовому компоненті соціалізації: когнітивному, емоційно-мотиваційному, пізнавально-діяльнісному.

Когнітивний компонент соціальної адаптації характеризує засвоєння особистістю «соціальних знань»: понять, правил, оцінок, норм, переконань, поглядів, вірувань, цінностей; емоційно-мотиваційний компонент спрямовує мотивацію на самовизначення особистісного сенсу цінності економічної чи психологічної зміни. І, як правило, увага студентів зосереджується на тих змінах, які в них викликають позитивні емоції, інтерес, бажання глибше пізнати зміну. У них виникає прагнення дотримуватися тих соціальних норм і правил, що фіксуються змістом економіко-психологічної зміни. Змістом пізнавально-діяльнісного компоненту виявлялася готовність студентів практично спрямовувати власне ставлення до об'єктів, що пов'язані і пропонувалися змістом когнітивного й емоційно-мотиваційного компонентів. У зміст пізнавально-діяльнісного компоненту включалися прийоми, методи професійної діяльності, уміння та навички, необхідні для адаптації.

Критеріями соціальної адаптації виступили наступні вияви: визнання соціальної ролі, здатність спілкуватися в діловій формі, спосіб самопізнання, зовнішня привабливість, самостійність, творчість, наявність мети та сенсу досягнень в навчально-професійній діяльності, захоплення тощо.

Основні результати дослідження. Отримані результати за методикою М.Рокича свідчать про зміни цінностей студентів в наступних варіантах.

Важливими виявились наступні термінальні цінності: любов, щасливе сімейне життя, впевненість в собі, розвиток, свобода тощо. Серед інструментальних цінностей значущими для студентів виявились незалежність, життєрадісність, дисциплінованість, самоконтроль, вихованість та сміливість. На противагу незначущими або малозначущими виявилися такі термінальні цінності, як пізнання, цікава робота та життєва мудрість. Тобто, цінності, пов'язані з професійним та життєвим становленням. Серед термінальних цінностей низькі ранги посіли такі цінності, як терпимість, високі запити та раціоналізм.

Особистість успішніше соціалізується до простору економічних змін там, де доводиться досягати самостійно поставленої мети та берегти власні цінності. У такому просторі особистість приймає зміни, виробляє нове ставлення до них і по-новому на них реагує. З прийняттям економічних змін особистість вчиться вирішувати внутрішні конфлікти; намагається адаптуватися до тих речей простору, яких неможливо змінити; бере на себе відповідальність за вчинки, дії, речі, які сприяють певним психологічним змінам. При цьому в особистості удосконалюється здатність аналізувати власні актуальні і потенційні можливості, а саме: особистість обережно ставиться до речей простору, які їх подразнювали, розуміючи, до чого слід адаптуватися, а де не можна підкорятися назрілим проблемам. Особистостям, яким доводиться жити в ситуаціях психолого-економічних змін, нелегко піддаються соціальним змінам. Маючи морально високу мету зберегти набуті цінності, стиль поведінки, ставлення до грошей, місце роботи, звички тощо, знають і усвідомлюють необхідність ситуацій змін. Їх зіткнення викликає помітну тривожність і хвилювання.

У результаті проведеного дослідження виявлено наступні особливості соціальної адаптації: практично-смилова орієнтованість студентів на нові актуальні задачі професійної діяльності. Тобто, характерними для студентів I-III курсів виявилась спрямованість на спілкування із ровесниками, визнання

авторитету та престижу особистості, спрямованої на саморозвиток, творчість, позитивне оцінювання оточуючих.

Варто зазначити, високої значимості студенти надавали таким якостям особистості, як між особова терпимість, потреба в оволодінні пізнавально-спрямованою рефлексією. Тобто, ми можемо стверджувати факти реальності впливу діючих психолого-економічних змін на соціальну ситуацію розвитку особистості. Поява у студентів прагнень оволодівати практико-смысловими орієнтаціями, професійною діяльністю є провідним показником їх соціальної адаптованості до вимог професійного середовища вузу.

При цьому найістотнішими психологічними змінами, що сприяли оптимізації цього процесу, виявилась по суті нова спрямованість особистості на високий рівень оволодіння змістом структурних компонентів соціальної адаптованості. Студенти значної уваги надали практичним дослідженням та розробкам інформативно-методологічних рекомендацій, що сприяли б впровадженню результатів дослідження в програму соціальних проєктів, реалізація яких у вузах оптимізує процес особистісного самовизначення студентів та поліпшує їх соціальну адаптованість до швидкоплинних змін в ринково-економічному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власова О.І. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості. / О.І. Власова. // Соціальна психологія. – К., 2005, №2. – С.55-63.
2. Власова О.І. Психологічний аналіз структури і чинників розвитку соціальних здібностей за творами Григорія Сковороди. // О.І. Власова. // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2003, вип.. 17-18. – С. 63-66.
3. Лукашевич М. Соціалізація людини: структура, функції та механізми реалізації // Шкільна бібліотека. — 2003. — № 5.
4. Психологічний словник [Текст] : словарь / авт.-уклад.: В.В. Синявський, О.П. Сергеєнкова. - К. : Наук. світ, 2007. - 274 с. - ISBN 978-966-675-512-7 с.